

ТЕРНОВИЙ СВІТ

[Цей роман — друга книга дилогії про Тараса Шевченка. Вона продовжує і завершує висвітлення життя великого Кобзаря, почате у романі «Син волі». Роки заслання, визволення і важкий шлях до безсмертя у терновому світі самодержав'я лягли в основу книги.]

Чогось було сьогодні йому так важко дихати. Гадав, тому виною задуха в хаті Лазаревського, — де він пробув години дві, не більше, — й тепер, уже надворі, в холодній, сірій мжичці хапав повітря жадібно, як риба, викинута на суходіл. Такого з ним ще не траплялося. Хворів не раз, звичайно, але щоб так давило груди... Може, тому виною лікар? «Тарасе, вам поберегтися треба, полікуватися!..» — сховав під брови очі. Цей Едуард Барі нагонить страху на будь-кого, знайде в тобі хворобу, хоч ти як дуб... Навіщо дався вислухати!.. Ну, занедужав трохи, ну, схуд, змарнів... Ось вирветься на Україну — і все мине!.. Ця мжичка, і ця Нева, з якої тягне холодом, неначе з льоху, хіба уже одному тут вкоротили віку... А він не дасться, дзуськи! Майне собі на милу рідну землю, оселиться біля Дніпра, в своїй сосновій хаті, посадить вишні, яблуні... Примружив очі — й тихо йому пахнуло цвітом, пробіг вітрець, торкнувшись його чола. Ударила об берег хвиля... Глухо, аж ніби гнівно... Що це з його Дніпром?.. А-а, то Нева. Вона весь час розбурхана, неначе прагне вирватися із кам'яного жолоба, яким її скували люди... Вирватися... Чомусь усе частіше зринав це рішуче слово в його думках...

Минув свою домівку й вийшов на спорожнілу набережну. Безмовні вічні сфінкси похмуро щулилися в густій мокві. Їм, певно, також мариться тепло та сонце, рідний далекий край...

На тому боці річки ледь-ледь проблискує ряд ліхтарів. А вікна вже не світяться. Чи, може, їх не видно. На цьому березі, бач, ще не сплять і тут, і там... Он в Академії, — де й він живе, — ще хтось з художників при світлі свічки прагне знайти оте своє, єдине, що винесе його колись до сонця слави та визнання... Гай-гай, і він колись... Це ж скільки вже минуло літ, як він зайшов уперше до Академії законним учнем? Аж двадцять два!.. Йому було двадцять чотири... Господи, як час біжить, нуртує, немов Нева!..

ТЕРНОВИЙ СВІТ

[Цей роман — друга книга дилогії про Тараса Шевченка. Вона продовжує і завершує висвітлення життя великого Кобзаря, почате у романі «Син волі». Роки заслання, визволення і важкий шлях до безсмертя у терновому світі самодержав'я лягли в основу книги.]

Чогось було сьогодні йому так важко дихати. Гадав, тому виною задуха в хаті Лазаревського, — де він пробув години дві, не більше, — й тепер, уже надворі, в холодній, сірій мжичці хапав повітря жадібно, як риба, викинута на суходіл. Такого з ним ще не траплялося. Хворів не раз, звичайно, але щоб так давило груди... Може, тому виною лікар? «Тарасе, вам поберегтися треба, полікуватися!..» — сховав під брови очі. Цей Едуард Барі нагонить страху на будь-кого, знайде в тобі хворобу, хоч ти як дуб... Навіщо дався вислухати!.. Ну, занедужав трохи, ну, схуд, змарнів... Ось вирветься на Україну — і все мине!.. Ця мжичка, і ця Нева, з якої тягне холодом, неначе з льоху, хіба уже одному тут вкоротили віку... А він не дасться, дзуськи! Майне собі на милу рідну землю, оселиться біля Дніпра, в своїй сосновій хаті, посадить вишні, яблуні... Примружив очі — й тихо йому пахнуло цвітом, пробіг вітрець, торкнувшись його чола. Ударила об берег хвиля... Глухо, аж ніби гнівно... Що це з його Дніпром?.. А-а, то Нева. Вона весь час розбурхана, неначе прагне вирватися із кам'яного жолоба, яким її скували люди... Вирватися... Чомусь усе частіше зринав це рішуче слово в його думках...

Минув свою домівку й вийшов на спорожнілу набережну. Безмовні вічні сфінкси похмуро щулилися в густій мокві. Їм, певно, також мариться тепло та сонце, рідний далекий край...

На тому боці річки ледь-ледь проблискує ряд ліхтарів. А вікна вже не світяться. Чи, може, їх не видно. На цьому березі, бач, ще не сплять і тут, і там... Он в Академії, — де й він живе, — ще хтось з художників при світлі свічки прагне знайти оте своє, єдине, що винесе його колись до сонця слави та визнання... Гай-гай, і він колись... Це ж скільки вже минуло літ, як він зайшов уперше до Академії законним учнем? Аж двадцять два!.. Йому було двадцять чотири... Господи, як час біжить, нуртує, немов Нева!..

Чого ховав від нього очі лікар?..

Дощ перейшов у мокрий сніг, а потім сипнуло враз крупюю, і в ній усе втонуло. Сфінкс, — той, що ближче, — втиснувся в свою плиту, сховав між лапи голову... Нелегко, ой нелегко на чужині!.. Він знає. Ті десять літ солдатчини, що відтрубив за Каспієм і за Уралом, ще й досі йому здаються жахливим сном...

Рвучкий холодний вітер прогнав крупу й приніс заряди снігу. Скоріше б уже зима. З морозами, з веселим білим інеєм!

Йому в кожусі затишно, і шапку теплу має — добрячу бирку. Дехто сміється з неї, кажуть, що тхне вівцею... Хай собі! Його діди та прадіди в таких усі ходили, а чим же він од них дурніший, щоб мерзнути у капелюсі...

У круговерті снігу сердито вдарила об камінь річка, — аж папапет здригнувся, — і застогнала з болю а чи з розпуки...

Кашель підплив до горла десь із глибин легенів, затріпотів, забився, мов раптом стало тісно йому в старому тілі... Яке у лиха воно старе! Ось він одружиться, поставить хату й слухатиме веселий щебет діток... Ні, хай їм грець, усім жінкам! Не варті вони того, щоб мучитися, страждати коханням, марити людським звичайним щастям. Всі, всі такі, як та дурна Ликера. Він задля неї душу готовий був дістати з своїх грудей, вона ж... Не треба згадувати! Нехай собі живе, як хоче, а він і так, самотній, не пропаде. Немає зла, щоб на добро не вийшло. Ніхто йому не прогризає голову, не змушує робити те, чого не хочеться, не забирає у нього час, якого і так завжди бракує. Доба мала, а діла стільки — хоч розірвись!.. Ще добре, що він не сам, що горнутья до нього люди, прагнуть хоч чим-небудь та прислужитися своїй землі, народові...

На вуса йому налипло снігу, мов на траву. Зняв обережно... Старий, сердитий, каже... Забудь, забудь Ликеру! Побачив сам, переконався... Може б, вона... Закохані усі сліпі! Тобі ж казали люди... Пани казали, голубе, а для панів вона — кріпачка, наймичка!..

Зробилось душно. Аж употів, знесилився. Останнім часом втома знаходить враз. Думки і ті виснажують. Та ще коли хвилюючі, що розтинають серце...

Чого ховав від нього очі лікар?..

Дощ перейшов у мокрий сніг, а потім сипнуло враз крупюю, і в ній усе втонуло. Сфінкс, — той, що ближче, — втиснувся в свою плиту, сховав між лапи голову... Нелегко, ой нелегко на чужині!.. Він знає. Ті десять літ солдатчини, що відтрубив за Каспієм і за Уралом, ще й досі йому здаються жахливим сном...

Рвучкий холодний вітер прогнав крупу й приніс заряди снігу. Скоріше б уже зима. З морозами, з веселим білим інеєм!

Йому в кожусі затишно, і шапку теплу має — добрячу бирку. Дехто сміється з неї, кажуть, що тхне вівцею... Хай собі! Його діди та прадіди в таких усі ходили, а чим же він од них дурніший, щоб мерзнути у капелюсі...

У круговерті снігу сердито вдарила об камінь річка, — аж папапет здригнувся, — і застогнала з болю а чи з розпуки...

Кашель підплив до горла десь із глибин легенів, затріпотів, забився, мов раптом стало тісно йому в старому тілі... Яке у лиха воно старе! Ось він одружиться, поставить хату й слухатиме веселий щебет діток... Ні, хай їм грець, усім жінкам! Не варті вони того, щоб мучитися, страждати коханням, марити людським звичайним щастям. Всі, всі такі, як та дурна Ликера. Він задля неї душу готовий був дістати з своїх грудей, вона ж... Не треба згадувати! Нехай собі живе, як хоче, а він і так, самотній, не пропаде. Немає зла, щоб на добро не вийшло. Ніхто йому не прогризає голову, не змушує робити те, чого не хочеться, не забирає у нього час, якого і так завжди бракує. Доба мала, а діла стільки — хоч розірвись!.. Ще добре, що він не сам, що горнутья до нього люди, прагнуть хоч чим-небудь та прислужитися своїй землі, народові...

На вуса йому налипло снігу, мов на траву. Зняв обережно... Старий, сердитий, каже... Забудь, забудь Ликеру! Побачив сам, переконався... Може б, вона... Закохані усі сліпі! Тобі ж казали люди... Пани казали, голубе, а для панів вона — кріпачка, наймичка!..

Зробилось душно. Аж употів, знесилився. Останнім часом втома знаходить враз. Думки і ті виснажують. Та ще коли хвилюючі, що розтинають серце...

— То ось ти де, Григоровичу! — із хуртовини виринув, мов білий привид, Лазаревський. — Я скрізь його шукаю... — передихнув, дістав хустину й витер пітне лице.

— А що таке, Михайле?

— Та-а... Лікар сказав, що треба поберегтися, побути вдома... щоб у теплі... А ти забрів у віхолу...

Округле його лице в напівпідзем'ї світилося любов'ю і добротою, в голосі була жіноча ніжність, яка завжди впокорювала, робила м'якшим кожного, з ким розмовляв.

— У хаті мені трудніше дихати, — сказав Тарас. — А тут, на волі...

— Хворий, то й пошануйся...

— Хворий? Це пан Барі тобі сказав? Та я!..

— Покашлюєш... І в грудях тобі болить...

— Минеться!

— Авжеж, авжеж... — узяв його за лікоть. — Та береженого, як кажуть, бог береже...

Й не спостеріг, як рушили до Академії. Притих, скорився волі приятеля, що розшукав його в нічній хурделиці, не побоявшись, що змерзне сам, застудиться. Щастить йому на добрих, щирих друзів! Щоб не вони...

— Тарасе, ти не легковаж здоров'ям, — тим часом лагідно вмовляв його Михайло. — Тобою держиться уся громада наша; вся Україна, власне...

— Втечу весною звідси! Варфоломій набачив біля Канева таку, як треба, гору. Дніпро внизу, й за ним далеко видно... Збудую хату, сяду собі на ганку й слухатиму, як гомонить старий Козацький Батько, як солов'ї витьохкують по всій горі... А може, й ги зі мною?!

— Спасибі. Я подумаю... — сказав розважно Лазаревський. — Ти там писатимеш та малюватимеш. А я?

— Всім діла стане. Поки народ зведеться...

— Тихо!..

— В таку негоду не то жандармську нишпорку — собаку ніхто надвір не вижене.

— Собаку, може, і пожаліють...

— То ось ти де, Григоровичу! — із хуртовини виринув, мов білий привид, Лазаревський. — Я скрізь його шукаю... — передихнув, дістав хустину й витер пітне лице.

— А що таке, Михайле?

— Та-а... Лікар сказав, що треба поберегтися, побути вдома... щоб у теплі... А ти забрів у віхолу...

Округле його лице в напівпідзем'ї світилося любов'ю і добротою, в голосі була жіноча ніжність, яка завжди впокорювала, робила м'якшим кожного, з ким розмовляв.

— У хаті мені трудніше дихати, — сказав Тарас. — А тут, на волі...

— Хворий, то й пошануйся...

— Хворий? Це пан Барі тобі сказав? Та я!..

— Покашлюєш... І в грудях тобі болить...

— Минеться!

— Авжеж, авжеж... — узяв його за лікоть. — Та береженого, як кажуть, бог береже...

Й не спостеріг, як рушили до Академії. Притих, скорився волі приятеля, що розшукав його в нічній хурделиці, не побоявшись, що змерзне сам, застудиться. Щастить йому на добрих, щирих друзів! Щоб не вони...

— Тарасе, ти не легковаж здоров'ям, — тим часом лагідно вмовляв його Михайло. — Тобою держиться уся громада наша; вся Україна, власне...

— Втечу весною звідси! Варфоломій набачив біля Канева таку, як треба, гору. Дніпро внизу, й за ним далеко видно... Збудую хату, сяду собі на ганку й слухатиму, як гомонить старий Козацький Батько, як солов'ї витьохкують по всій горі... А може, й ги зі мною?!

— Спасибі. Я подумаю... — сказав розважно Лазаревський. — Ти там писатимеш та малюватимеш. А я?

— Всім діла стане. Поки народ зведеться...

— Тихо!..

— В таку негоду не то жандармську нишпорку — собаку ніхто надвір не вижене.

— Собаку, може, і пожаліють...

— Правда, — зітхнув Тарас, згадавши свій солдатський побит.
 — Царева служба всюди бува не з медом...
 — Дивний ти чоловік, Тарасе. Вже пожалів і нишпорок.
 — Хіба вони не люди? День, бідне, гибіє, щоб заробити ту копійчину дітям на чорний хліб...
 — Мало, видать, тобі жандарми за шкуру сала залили!
 — У душу я не дав залити й краплі, — мовив Тарас похмуро. І друг відчув, що зачепив не ту струну, що доторкнувся рани, яка боліла й досі.
 — Пробач... Махнув рукою.
 Біля воріт спинилися, і Лазаревський, гріючись, затупотів ногами.
 — Біжи додому, — мовив йому Тарас.
 — Тобі також завадить...
 — Гадаєш, що я збираюсь тут ночувати? — всміхнувся у вуса. Ледве здолавши кашель, що підступав до горла, давив його, Тарас подав правицю:
 — Бувай здоровий! Дякую тобі за все.
 — Ат, що там я... — сказав Михайло. — Може, я проведу аж до майстерні?
 — Хіба я дівка!
 — Правда...
 Пом'явшись іще часину, Михайло м'яко обняв Тараса й пішов додому, що бовванів навпроти, на П'ятій лінії.
 Якийсь незвичний нині його найближчий приятель та економ. Мов закохався, і всі йому здаються архангелами в людським поличчі. Правда, в Михайла добре серце й сміливий дух. Він з братом Федором ще там, за Каспієм і за Уралом, робили все, аби йому полегшити гірку солдатську долю. Не боячись за наслідки, як дехто з його колишніх друзів!..
 Штурхнув рукою двері бічного входу до Академії. Недремний страж із відставних солдатів його впізнав і привітався перший.
 — Ну, як живеться-мається? — спитав Тарас.
 — Та-а, маємся... — зітхнув солдат.
 — Весілля скоро?
 — Ще молодий, тра підрости... — прошамкав беззубим ротом.

— Правда, — зітхнув Тарас, згадавши свій солдатський побит.
 — Царева служба всюди бува не з медом...
 — Дивний ти чоловік, Тарасе. Вже пожалів і нишпорок.
 — Хіба вони не люди? День, бідне, гибіє, щоб заробити ту копійчину дітям на чорний хліб...
 — Мало, видать, тобі жандарми за шкуру сала залили!
 — У душу я не дав залити й краплі, — мовив Тарас похмуро. І друг відчув, що зачепив не ту струну, що доторкнувся рани, яка боліла й досі.
 — Пробач... Махнув рукою.
 Біля воріт спинилися, і Лазаревський, гріючись, затупотів ногами.
 — Біжи додому, — мовив йому Тарас.
 — Тобі також завадить...
 — Гадаєш, що я збираюсь тут ночувати? — всміхнувся у вуса. Ледве здолавши кашель, що підступав до горла, давив його, Тарас подав правицю:
 — Бувай здоровий! Дякую тобі за все.
 — Ат, що там я... — сказав Михайло. — Може, я проведу аж до майстерні?
 — Хіба я дівка!
 — Правда...
 Пом'явшись іще часину, Михайло м'яко обняв Тараса й пішов додому, що бовванів навпроти, на П'ятій лінії.
 Якийсь незвичний нині його найближчий приятель та економ. Мов закохався, і всі йому здаються архангелами в людським поличчі. Правда, в Михайла добре серце й сміливий дух. Він з братом Федором ще там, за Каспієм і за Уралом, робили все, аби йому полегшити гірку солдатську долю. Не боячись за наслідки, як дехто з його колишніх друзів!..
 Штурхнув рукою двері бічного входу до Академії. Недремний страж із відставних солдатів його впізнав і привітався перший.
 — Ну, як живеться-мається? — спитав Тарас.
 — Та-а, маємся... — зітхнув солдат.
 — Весілля скоро?
 — Ще молодий, тра підрости... — прошамкав беззубим ротом.

Виссали з людини силу, молодість! За чверть століття служби вони, ці бідні парії, ляльки в мундирах, знищуються в своїй первісній суті. За десять літ він сам настільки перемінився, що Костомаров його не зміг впізнати, коли зустрілись знову в Санкт-Петербурзі. А що було б... Не треба таких думок, таких страшних припущень!.. Він знову тут, на волі, вже академік, знаний усій культурній публіці поет, що десять років страждав за правду...

Горло йому здавило знову. Кашель у коридорі гунав, як барабанна зоря в казармі...

Важко сів на диван, зняв шапку й струсив із неї мокрий, драглистий сніг. Віддихавшись, добув вогню і запалив нову високу свічку, що сам за дня ще приготував. Як розгорілася, обвів цікавим зором свою майстерню: й досі йому не віриться, що він живе і трудиться у стінах альма-матер, на березі Неви-ріки. Он стіл, стільці... На стінах ного офорти... Зроблені не крадькома, а вільно... Портрет Ликери... Треба його до біса зняти!..

Вогонь заблимав — тягне з вікна холодним духом. Вітер подував, напевно, з півночі або зі сходу. Хоч груба є, та мало з неї толку. Коли мороз, вода у кварти шерхне, береться льодом... Хату свою збудує так, щоб завжди у ній було і тепло, й затишно!.. Щоб працювати можна було в сорочці... Настеле трав й ходитиме по них босоніж...

Підвівся, зняв кожуха й повісив — хай просохне. Тут швидко все стає вологим. Вільгість з'їдав навіть мармур. Будинки з нього, пам'ятники стають брудними, бурими, немов болото...

Знову вдягнув кожуха. Зимно!.. Аж лихоманить... Ні, це остання буде його зима в столиці! Вдихне повітря рідного й ураз зміцніє, видужає. Он дід прожив заледве не дев'яносто!.. А батько?.. Батька вдушила панщина. А я на волі!.. Був же ти кріпаком, солдатом... Тепер я знову вільний! Поставлю хату біля Дніпра, візьму якусь чорняву кирпу і заживу!..

Дістав зі столу відбиток свого портрета в шапці й оцім таки кожусі, підсунув ближче свічку зі свічником. Вдивлявся, і сум поймав стривожену, зболілу душу. Кажеш, що вже на вольній волі, а сам увесь — тяжка жура; торкнися — і бризнуть сльози... Зморшка межі бровами — мов борозна... Життя, вважай, минуло, а все довкіл, як і було: кріпаччина, самодержавство, панство...

Виссали з людини силу, молодість! За чверть століття служби вони, ці бідні парії, ляльки в мундирах, знищуються в своїй первісній суті. За десять літ він сам настільки перемінився, що Костомаров його не зміг впізнати, коли зустрілись знову в Санкт-Петербурзі. А що було б... Не треба таких думок, таких страшних припущень!.. Він знову тут, на волі, вже академік, знаний усій культурній публіці поет, що десять років страждав за правду...

Горло йому здавило знову. Кашель у коридорі гунав, як барабанна зоря в казармі...

Важко сів на диван, зняв шапку й струсив із неї мокрий, драглистий сніг. Віддихавшись, добув вогню і запалив нову високу свічку, що сам за дня ще приготував. Як розгорілася, обвів цікавим зором свою майстерню: й досі йому не віриться, що він живе і трудиться у стінах альма-матер, на березі Неви-ріки. Он стіл, стільці... На стінах ного офорти... Зроблені не крадькома, а вільно... Портрет Ликери... Треба його до біса зняти!..

Вогонь заблимав — тягне з вікна холодним духом. Вітер подував, напевно, з півночі або зі сходу. Хоч груба є, та мало з неї толку. Коли мороз, вода у кварти шерхне, береться льодом... Хату свою збудує так, щоб завжди у ній було і тепло, й затишно!.. Щоб працювати можна було в сорочці... Настеле трав й ходитиме по них босоніж...

Підвівся, зняв кожуха й повісив — хай просохне. Тут швидко все стає вологим. Вільгість з'їдав навіть мармур. Будинки з нього, пам'ятники стають брудними, бурими, немов болото...

Знову вдягнув кожуха. Зимно!.. Аж лихоманить... Ні, це остання буде його зима в столиці! Вдихне повітря рідного й ураз зміцніє, видужає. Он дід прожив заледве не дев'яносто!.. А батько?.. Батька вдушила панщина. А я на волі!.. Був же ти кріпаком, солдатом... Тепер я знову вільний! Поставлю хату біля Дніпра, візьму якусь чорняву кирпу і заживу!..

Дістав зі столу відбиток свого портрета в шапці й оцім таки кожусі, підсунув ближче свічку зі свічником. Вдивлявся, і сум поймав стривожену, зболілу душу. Кажеш, що вже на вольній волі, а сам увесь — тяжка жура; торкнися — і бризнуть сльози... Зморшка межі бровами — мов борозна... Життя, вважай, минуло, а все довкіл, як і було: кріпаччина, самодержавство, панство...

Про волю тільки маримо, ллемо тихенько сльози за бідним рідним краєм... Плачем супроти шабель, рушниць, гармат!..

Поклав офорт. Хай буде.

Коли народ в неволі, нема його синам веселості, веселі тільки підлі або дурні!..

Надворі вихрився сніг, шурхочучи в шибках вікна, й від того самотина здавалася ще безнадійнішою. Ні, в нього досить друзів, товаришів по творчості, по боротьбі за волю й долю, та в отакі хвилини нема з ким слова мовити, відчутти поряд душу чиюсь живу. Колись, іще в казармі, в гурті солдат, як праглося йому такої самотини, віч-на-віч з думами, з папером, пензлями!.. Нині ж цей стан гнітить, холодить душу острахом. На старість літ він знову мов сирота, мов од гіллі одірваний!..

Відомий, знаний, вславлений, і все ж самотній. Мабуть, людська душа не може отак, без пари, жити, в ній ще від дня народження тремтить жага кохання, продовження себе в дитині!..

Узяв свічник і неквапом пішов до входу на антресолі, де мав маленьку спальню і кабінет, точніше — стіл з паперами. Чомусь сьогодні трудно скорялися йому спіральні сходи, й, коли осилив, важко упав-присів на ліжку й заплющив очі. Дихав, як після бігу. Свічка в його руці тремтіла, немов жива... Навпомацки приткнув її на столику біля графина... І раптом рвучко звівся. Це хтозна-що! Не дід же він столітній і не панок, розніжений на подушках!.. Ступив до столу, взяв перший-ліпший аркуш, перо вмочив у каламар... Закашлявся і знову сів.

На стільчику біля стола... Солдатчину не полишив за Каспієм, привіз сюди з собою, в Санкт-Петербург... Нема давно Миколи — царя-фельдфебеля, а вирок його живе, не дозволяє йому писати та малювати й досі... Не дозволяє, а він писав, і пише, й писати-ме!..

О люди! люди небораки!

Нащо здалися вам, царі?

Нащо вдалися вам псарі?

Ви ж такі люди, не собаки!..

Перевернувся б у саркофазі, якби почув цю «оду» великий Тормоз. Всує! Царі лежать так само тихо, як і найменші, найупослідженіші у їхнім царстві... Добре. Він зараз спатиме. А вранці,

Про волю тільки маримо, ллемо тихенько сльози за бідним рідним краєм... Плачем супроти шабель, рушниць, гармат!..

Поклав офорт. Хай буде.

Коли народ в неволі, нема його синам веселості, веселі тільки підлі або дурні!..

Надворі вихрився сніг, шурхочучи в шибках вікна, й від того самотина здавалася ще безнадійнішою. Ні, в нього досить друзів, товаришів по творчості, по боротьбі за волю й долю, та в отакі хвилини нема з ким слова мовити, відчутти поряд душу чиюсь живу. Колись, іще в казармі, в гурті солдат, як праглося йому такої самотини, віч-на-віч з думами, з папером, пензлями!.. Нині ж цей стан гнітить, холодить душу острахом. На старість літ він знову мов сирота, мов од гіллі одірваний!..

Відомий, знаний, вславлений, і все ж самотній. Мабуть, людська душа не може отак, без пари, жити, в ній ще від дня народження тремтить жага кохання, продовження себе в дитині!..

Узяв свічник і неквапом пішов до входу на антресолі, де мав маленьку спальню і кабінет, точніше — стіл з паперами. Чомусь сьогодні трудно скорялися йому спіральні сходи, й, коли осилив, важко упав-присів на ліжку й заплющив очі. Дихав, як після бігу. Свічка в його руці тремтіла, немов жива... Навпомацки приткнув її на столику біля графина... І раптом рвучко звівся. Це хтозна-що! Не дід же він столітній і не панок, розніжений на подушках!.. Ступив до столу, взяв перший-ліпший аркуш, перо вмочив у каламар... Закашлявся і знову сів.

На стільчику біля стола... Солдатчину не полишив за Каспієм, привіз сюди з собою, в Санкт-Петербург... Нема давно Миколи — царя-фельдфебеля, а вирок його живе, не дозволяє йому писати та малювати й досі... Не дозволяє, а він писав, і пише, й писати-ме!..

О люди! люди небораки!

Нащо здалися вам, царі?

Нащо вдалися вам псарі?

Ви ж такі люди, не собаки!..

Перевернувся б у саркофазі, якби почув цю «оду» великий Тормоз. Всує! Царі лежать так само тихо, як і найменші, найупослідженіші у їхнім царстві... Добре. Він зараз спатиме. А вранці,